

Т.І. Балінська (Одеса)

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

Проблема формування екологічної свідомості особливо гостро виникає у ХХ столітті, коли людство стало усвідомлювати згубні наслідки своєї діяльності, які привели до екологічної кризи. Виявлення цієї кризи ми можемо спостерігати в самих різних сферах життєдіяльності: забруднення довколишнього середовища, зникнення цілого ряду тварин і рослин, нераціональне використання природних ресурсів тощо. Відтоді і активізувалися філософські, екологічні, психологічні та інші дослідження, пов'язані з необхідністю розуміння взаємодії людини зі світом природи. Це призвело до становлення проблеми формування екологічної свідомості.

Цією проблемою займалися такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як В.І. Вернадський, С.Д. Деробо, Т.В. Іванова, І.В. Кряж, В.А. Скребець, К.Х. Крайк, А. Швейцер, В.О. Моляко та інші. Але ця проблема і дотепер є вельми актуальною і недостатньо дослідженою як у зарубіжній психології, так і у вітчизняній.

Метою нашого дослідження є виявлення особливостей розвитку екологічної свідомості в підлітковому віці.

Під "екологічною свідомістю" традиційно розуміється сукупність екологічних уявлень про взаємозв'язки в системі "людина - природа" і в самій природі, існуючого відношення до природи, а також відповідних стратегій і технологій взаємодії з нею. Тип екологічної свідомості, що саме склався, визначає поведінку людей по відношенню до природи. З термінологічної точки зору словосполучення "екологічна свідомість" не є достатньо строгим, але воно вже устоялося і стало традиційним [1; 2; 4].

Екологічна свідомість в цілому найадекватніше може бути охарактеризована за трьома параметрами.

1) Психологічна "протилежність-включеність". Людина мислиться як така, що стоїть зовні і над природою або ж як складова частина природи.

2) "Об'єктне-суб'єктне" сприйняття природи. Людина сприймає природу як позбавлений усякої самоцінності об'єкт дії, або ж як рівноправний суб'єкт взаємодії.

3) "Прагматичний-непрагматичний" характер взаємодії. Взаємодія з природою служить для задоволення тільки прагматичних (харчових, технологічних і т.п.) потреб людини, коли вона сприймається лише як матеріальна цінність, або також для задоволення його непрагматичних, духовних потреб, коли така взаємодія стає самоцінною [1].

У розвитку суспільної екологічної свідомості в процесі соціогенезу можна виділити дві різноспрямовані тенденції: антропоцентричну і екоцентричну.

Антропоцентричний тип екологічної свідомості - це система уявлень про світ, для якої характерні: 1) протилежність людини як вищої цінності і природи як її власності, 2) сприйняття природи як об'єкту односторонньої дії людини, 3) прагматичний характер мотивів і цілей взаємодії з нею.

Екоцентричний тип екологічної свідомості це система уявлень про світ, для якої характерні: 1) орієнтованість на екологічну доцільність, відсутність протилежності людини і природи, 2) сприйняття природних об'єктів як повноправних суб'єктів, партнерів по взаємодії з людиною, 3) баланс прагматичної і непрагматичної взаємодії з природою [3].

У дослідженнях [1; 5] виявляють чотири типи носіїв екологічної свідомості з погляду рішення екологічних задач, пов'язаних з пошуком нових джерел фінансування. Відповідно виділяють чотири типи людей.

Перший тип характеризується стривоженістю щодо існуючої екологічної ситуації, занепокоєнням за майбутній стан природного середовища, що супроводжується готовністю платити за високу якість середовища. Другий тип відрізняється від першого лише тим, що його представники платити за екологічні заходи з власної кишені не мають наміру. Третій тип орієнтований на зміну екологічної ситуації на краще, але вважає, що за це повинна платити держава. Нарешті, для четвертого типу характерні низький ступінь заклопотаності станом середовища і несформованість думки з питання співвідношення екологічних і економічних пріоритетів у державі.

До основних властивостей або ознак екологічної свідомості відносять наступні: соціальний характер екологічної свідомості, що обумовлений прийнятими в даному суспільстві нормами, цінностями, традиціями, що сформувалися; опосередкованість символами, знаками, зокрема вербальними засобами сприйняття людиною світу природи; саморефлексивність; внутрішній діалогізм та інші [5].

Ряд авторів надають особливі уваги проблемі спрямованості й рівня саморефлексії екологічної свідомості, яка з цих позицій може бути імпліцитною або експліцитною. Імпліцитність екологічної свідомості визначається скритністю значення, неясністю того екологічного змісту, який може бути виявлений лише

опосередковано через свої зв'язки з іншими об'єктами або процесами. Експліцитність екологічної свідомості припускає явний, чіткий розгорнений вид думок і зрозумілих зовнішньому спостерігачеві екологічних учинків і дій.

Формування в школярів екологічної свідомості, що припускає розуміння органічної єдності світу і неможливості здійснення дій в одному елементі системи без наслідків для інших, є одним з пріоритетних напрямів нашої науки і освіти, який терміново треба досліджувати та вводити в навчально-виховний процес. Одним із сензитивних періодів для цього є підлітковий вік.

Означений вік відрізняється підвищеною інтелектуальною активністю, яка стимулюється не тільки природною віковою допитливістю підлітків, але й бажанням розвинути, продемонструвати навколишнім свої здібності, одержати високу оцінку з їхнього боку. У зв'язку з цим підлітки на людях прагнуть брати на себе складні і престижні задачі, нерідко проявляють не тільки високо розвинутий інтелект, але й неабиякі здібності. Для них характерна емоційно-негативна афектна реакція на дуже прості задачі.

Підлітки можуть формулювати гіпотези, міркувати імовірно, досліджувати і порівнювати між собою різні альтернативи при рішенні одних і тих же задач. Сфера пізнавальних, зокрема навчальних, інтересів підлітків виходить за межі школи і набуває форми пізнавальної самодіяльності – прагнення до пошуку і надбання знань, формування корисних умінь і навиків. Прагнення до самоосвіти – характерна особливість підліткового віку.

Самостійність мислення виявляється в незалежності виборі способу поведінки. Підлітки

приймають лише те, що особисто ним здається розумним, доцільним і корисним. Таким чином, підлітки готові до формування свідомого ставлення до навколишнього, до природи, екологічного мислення, що є основою їхньої екологічної свідомості.

Емпіричне дослідження проводилося з метою вивчення особливостей розвитку та функціонування екологічної свідомості підлітків 10-11 років.

Під час проведення дослідження спостерігали та обговорювали дії та реакцію дітей, ставили запитання, фіксували відповіді. Використовувався комплекс методів дослідження, що включає: спостереження, бесіду, експеримент; психодіагностичні методи, такі як «Натурафіл», призначений для діагностики структури та рівня розвитку суб'єктивного ставлення до природи; методика діагностики суб'єктивізації природних об'єктів, призначена для діагностики здібностей до суб'єктивізації природних об'єктів; «Домінанта» (для домінуючої ціннісної орієнтації в екологічній свідомості); вербальна асоціативна методика «ЭЗОП» спрямована на дослідження типу домінуючої установки стосовно природи; «Альтернатива», – на діагностику провідного типу мотивації взаємодії з природними об'єктами; методи статичної обробки даних.

Базою дослідження виступили загальноосвітні школи м. Одеси. Вибірку склали 50 учнів віком 10-11 років.

Аналізуючи отримані результати методики „Натурафіл”, ми виявили наступні особливості суб'єктивного ставлення до природи у підлітків (Табл. 1.).

Таблиця 1

Показники типу суб'єктивного відношення до природи

Компоненти	Перцептивно-афективна шкала	Когнітивна шкала	Практична шкала	Вчинкова шкала	Натуралістична ерудиція	Інтенсивність ставлення
Σ	249	191	215	205	316	2339
X ср.	4,98	3,82	4,3	4,1	6,62	46,78

Виходячи з даних таблиці, можна побачити, що досліджувані підліткового віку мають середній рівень сформованості суб'єктивного ставлення до природи непрагматичної модальності, що свідчить про недостатню готовність та прагнення отримати від природи “корисний продукт”, тобто до практичної взаємодії з об'єктами природи, засвоєнню необхідних для цього технологій (умінь та навичок). Перцептивно-афективний компонент у підлітків є домінуючим (X ср. =4,98), що говорить про естетичне засвоєння об'єктів природи. Такі компоненти, як когнітивний (X ср. = 4,1) є менш значимими для них. Все це практично збігається з натуралістичною ерудицією (X= 6,32). Знання про

природу повинні бути більш підкріплені любов'ю до неї.

Суб'єктивізація – процес наділення об'єктів природи суб'єктивними функціями, після чого вони починають сприйматися як суб'єкти. Через це і стає можливим спілкування, наприклад, з природою в цілому або окремими її об'єктами. Коли людина розмовляє з собакою або кішкою, вона наділяє їх суб'єктивними властивостями, те ж саме відбувається, коли розмовляє з рослинами, кольорами, уранішньою зорею і т.п.

Суб'єктивізація є наймогутнішим засобом формування суб'єктивного сприйняття природних об'єктів, а це, у свою чергу, є могутнім засобом

побудови і системи ставлення до природи, світу в цілому. Як механізми суб'єктифікації виступають такі, як: ідентифікація у формі проєкції, здатність природного об'єкта опосередкувати ставлення людини до світу, коли він стає значущою для особи величиною, здатність природного об'єкта відкриватися як суб'єкт у процесі спільної діяльності і спілкування.

Таким чином, специфіка сприйняття людиною світу природи, з одного боку, визначається суб'єктивними властивостями самої людини (побудова перцептивного образу опосередкована емоціями,

знаннями, цінностями, минулим досвідом людини), з іншого, – здатністю людини наділяти суб'єктивними властивостями об'єкти і явища природи, які такими насправді не є. Такого роду сприйняття служить основою для побудови і прояву ставлення до природи. У свою чергу, ставлення, що сформувалося і закріпилося, сприяють розширенню сфери сприйняття, насиченню її новим (позитивним або негативним) змістом.

За результатами методики діагностики суб'єктифікації природних об'єктів, ми отримали наступні показники.

Таблиця 2

Показники рівня суб'єктифікації до природи у підлітків

	I субтест бали	II субтест	III субтест	За методикою в цілому (бали)
Σ	2456	2706	2563	2635
X ср.	49,12	54,12	51,26	52,7

Структура суб'єктифікації у досліджуваних підліткового віку може бути охарактеризована наступним чином. Виходячи з таблиці 2, видно, що всі три аспекти суб'єктифікації: переживання власної динаміки (X ср.=54,12) і суб'єкта спільної діяльності та спілкування (X ср.=51,26) сформовані на середньому рівні для школярів.

Рівень суб'єктифікації в цілому (X ср.= 52,7) може бути охарактеризований як середній та приблизно відповідає середньому значенню для віку 10-11 років. Що свідчить про недостатню сформованість суб'єктифікації до природи в підлітків.

За результатами проведення методики "Домінанта", яка показує домінуючі ціннісні орієнтації в екологічній сфері, ми виявили таку ієрархію цінностей в підлітковому віці, як-то: праця (X ср.=7,59); наука та мистецтво (X ср.=6,27);

природа та тварини (X ср.=5,46); навколишні люди (X ср.=4,64); матеріальні цінності (X ср.=4,77); ставлення до себе (X ср.= 4,35); держава (X ср.=3,77) і моральність (X ср.= 3,77).

Це свідчить про те, що для підлітків у даний період часу найбільш важливими є такі цінності як: праця, наука та мистецтво, природа й тварини.

Суб'єктивне ставлення до природи у досліджуваних у цілому є середньо домінантним (X ср.=5,46).

З цієї таблиці, також можемо побачити, що при аналізі відмінностей між домінантністю ставлення за трьома сферами, суб'єктивне ставлення до природи є в підлітків у когнітивному плані домінантним (X ср.= - 5,7); в емоційному (X ср.=5,52) і практичному (X ср.=5,18) – менш значущі. Це свідчить про те, що в цьому віці підлітки проявляють більш пізнавальний інтерес до природи.

Таблиця 3

Показники суб'єктивного відношення до природи у підлітків

	По відношенню до природи			X ср.
	Емоційне	когнітивне	Практичне	
Σ	276	285	259	273,1
X ср.	5,52	5,7	5,18	5,46

Аналіз результатів методики "ЕЗОП" показав, що для означеної вибірки в 60% учнів домінує естетична настанова по відношенню до природи. Найменш важливою для підлітків є когнітивна настанова – 2% учнів відзначили цей показник. Етичну настанову вибрали 16% досліджуваних підліткового віку. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що більшість учнів 6-х класів сприймає природу як об'єкти краси.

Аналіз отриманих даних методики „Альтернатива” показав, що для підліткового віку характерне домінування показника прагматичного типу мотивації – 60% учнів; когнітивний тип

мотивації – 30% учнів; естетичний тип мотивації – 26% і прагматичний тип – менше всього – 8% учнів.

Це свідчить про те, що для підлітків означеної вибірки провідним типом мотивації взаємодії з природними об'єктами є практичний, тобто засвоєння необхідних для цього технологій (умінь та навичок) перетворення і активного конструювання зовнішніх умов, які пов'язані з діяльністю, організованою особистістю самостійно.

Структурні компоненти екологічної свідомості функціонують не ізольовано, а взаємодіють і перетинаються між собою. Для підтвердження даного положення ми вирішили дослідити наявні

взаємозв'язки між окремими компонентами структури екологічної свідомості підлітків. З цією метою ми здійснили кореляційний аналіз даних, отриманих за методиками „Домінанта” та „Альтернатива”, використовуючи метод визначення коефіцієнта кореляції за формулою Спірмена.

Одержані кореляційні зв'язки свідчать, що в роботах підлітків 10-11 років між показниками існує обернений зв'язок. Достатньо високий обернений зв'язок ($p = 0,05$) існує в результатах методики „Домінанта” з результатами показника естетичної настанови методики „Альтернатива” ($r = -0,24$). Існує низький прямий зв'язок з показниками вчинкової настанови ($r = 0,17$) та з показниками когнітивної настанови ($r = 0,14$). А з показниками прагматичної настанови ($r = -0,01$) кореляційний зв'язок відсутній. Це свідчить про те, що чим більш значною є естетична настанова, тим менш спрацьовує вчинкова настанова на практичні дії.

Дані цієї таблиці також дозволяють дослідити наявні взаємозв'язки між окремими компонентами методики „Альтернатива”.

Аналіз кореляційних зв'язків естетичної настанови показав, що між результатами цього показника та результатами вчинкової настанови існує достатньо високий обернений зв'язок ($r = -0,59$). З показником прагматичної настанови існує середній обернений зв'язок ($r = -0,38$). А з показником когнітивної настанови низький обернений зв'язок ($r = -0,21$). Результати показника когнітивної настанови має низький обернений зв'язок з показником прагматичної настанови ($r = -0,28$), це вказує на те, що чим більш цікавішим є для підлітка об'єкт природи, тим більшим є бажання до використання його. Та за результатами вчинкової настанови середній обернений зв'язок з прагматичною спрямованістю ($r = -0,30$).

Отже, це свідчить про те, що на суб'єктивне ставлення до природи чим більш впливає естетична установка, тобто, об'єкт краси, тим менш спрацьовує вчинкова установка, прагнення до практичних дій стосовно природи.

Розглянемо кореляційні зв'язки між показниками методики „Альтернатива” та показниками методики „ЕЗОП”, отриманих в результаті тестування підлітків 10-11 років.

У роботах підлітків 10-11 років між всіма показниками цих методик існують низькі як обернені, так і прямі взаємозв'язки. За кореляційним аналізом результатів між показниками „естетичний тип настанови” та „естетичний тип мотивації” існує низький обернений зв'язок ($r = -0,12$); між показником „когнітивний тип мотивації” низький кореляційний зв'язок ($r = 0,10$). А з показниками „практична” та „прагматична” мотивації кореляційний зв'язок відсутній.

За результатами показника „когнітивна настанова” з показниками типів мотивації кореляційний зв'язок відсутній.

Результати показників „вчинкова настанова” та „естетична мотивація” мають низький кореляційний зв'язок ($r = 0,10$) та з показником „когнітивна мотивація” низький зворотній зв'язок ($r = -0,10$). З іншими типами мотивації кореляційний зв'язок відсутній. Результати показника „прагматична настанова” також мають низький обернений зв'язок з показником „практична мотивація” ($r = -0,14$); з показником „когнітивна мотивація” є низький кореляційний зв'язок.

Аналізуючи взаємозв'язок між показниками типів мотивації, можна спостерігати наступне: між показником естетичного типу мотивації та когнітивним і практичним типами мотивації існує достатньо високий обернений кореляційний зв'язок ($r = -0,47$; $r = -0,37$); з прагматичним типом є обернений зв'язок ($r = -0,17$). Результати показника когнітивної мотивації з показниками практичної та прагматичної типами мотивації мають низький обернений зв'язок ($r = -0,22$; $r = -0,18$). Між показником практичної мотивації з прагматичним типом існує високий обернений зв'язок ($r = -0,57$). Зокрема усе це також свідчить про те, що чим більш у підлітків естетична мотивація відносно природи, тим менш виявляється інтерес до неї та якоїсь спроби до практичної діяльності з нею.

Також, результати кореляційного аналізу показують, що не всі показники методик „Натурафіл” і „ЕЗОП” у підлітків 10-11 років кореляційно залежні. За результатами показника методики „Натурафіл” і показником естетичного типу мотивації методики „ЕЗОП” існує достатньо значущий прямий зв'язок ($r = 0,32$). З показником когнітивної мотивації існує низький зворотній зв'язок ($r = -0,21$; $p = 0,05$), а з іншими типами мотивації кореляційний зв'язок відсутній. Отже, це свідчить про те, що на сформованість суб'єктивного ставлення до природи в підлітків 10-11 років більш впливає естетичний тип мотивації.

Аналіз і узагальнення одержаних результатів дає нам підставу зробити висновок про те, що в підлітковому віці нестійкі відношення та цінності стосовно природного середовища в екологічній свідомості. Існує неузгодженість між такими показниками екологічної свідомості, як: „естетична настанова”, „практичний тип мотивації” і „когнітивне ставлення до природи”, які співвідносяться з середнім рівнем сформованості суб'єктивного ставлення до природи і таким же рівнем суб'єктифікації природного об'єкта через систему ставлень до світу і суб'єкта спільної діяльності і спілкування в школярів. Також результати дослідження вказують, що чим більше виражена в підлітків естетична мотивація стосовно

природи, тим менш вони виявляють пізнавальний інтерес до неї та якоїсь спроби до практичної діяльності з нею. Все це свідчить про несформованість у підлітків структури екологічної свідомості.

Виходячи з цього, ми вважаємо за необхідне рекомендувати цілеспрямований розвиток екологічної свідомості в підлітковому віці через

систему тренінгів, спрямованих на активну практичну діяльність підлітків з об'єктами природи; присвоєнню суб'єктифікації природи і усвідомленню ролі природи в житті людини. На розробку цієї корекційної програми буде спрямоване наше подальше дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дерябо С.Д., Ясвин В.А. Экологическая педагогика и психология. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996.

Зинченко В.П., Моргунов Е.Б. Человек развивающийся: Очерки рос.психологии. – М.: Тривола, 1994

2. Иванова Т.В. Экологические ценности в

общественном сознании.// Вопросы психологии. – 1999. – №3. – С. 83-88.

3. Никаноров А.М., Хоружая Т.А. Экология. — М., 2001.

4. Ясвин В.А. Исследование структурных характеристик личностного отношения к природе.// Психологический журнал. – 1999. – №3. – С. 70-73.

Подано до редакції 06.06.08

РЕЗЮМЕ

В статті розкриваються результати дослідження екологічної свідомості підлітків. Емпірично

доведено, що в означеному віці ще не сформована структура екологічної свідомості.

SUMMARY

The article presents some results of research on teenagers' ecological consciousness. It proves

empirically that at this age the structure of ecological consciousness is not formed yet.